

Откриване на статуя на Карл Маркс в родния му град Кемниц, 5 май 2018 г. Източник: Jan Maximilian Gerlach

Актуалността на Маркс

от Даниела Пенкова

Като страничен ефект от финансовата криза все повече хора започват да считат, че Маркс е бил прав. Големият германски философ, икономист и революционер от 19-и век е смятал, че капитализмът е нестабилна в основата си система, с присъща тенденция да създава все по-големи бумове и сринове, а в дългосрочен план – обречена на самоунищожение. Какво сме научили от Маркс и какво бихме могли да направим, за да превъзмогнем капитализма?

Най-разпространеното определение на капиталистическата система е „пазарна икономика“. На пазара всички са равнопоставени: всеки е свободен да действа като производител и потребител, реагирайки на пазарните цени, а сборът от всички индивидуални решения на свой ред обуславя цените. Ето защо пазарът бива описван като саморегулираща се система, в която никой не може да упражнява власт над другите. За разлика от капиталистическата система, в едно общество, произвеждащо за самопотребление, индивидите са обвързани помежду си чрез връзки на солидарност и лична зависимост. Пазарът разкъсва тези връзки, гарантирайки личната свобода и равнопоставеността между отделните участници. От тази формулировка произлиза разбирането, че капиталистическата икономическа система е единствената, способна да гарантира индивидуалната свобода като първо и абсолютно право на всяко човешко същество.

Маркс се ражда през 1818 г. и израства сред революционния дух, обхванал и неговата Германия след Великата френска революция, извършена под надслова „Свобода, равенство, братство“. Като много свои съвременници, младият Маркс е дълбоко очарован и вдъхновен от този лозунг. Но узрявайки, осъзнава, че капитализмът не е донесъл обещаните свобода, равенство и братство. Свободният пазар явно не е в състояние да изпълни обещанията си. Ето защо Маркс решава да изследва в дълбочина характера на капиталистическата система.

Начините на производство

За разлика от другите класически икономисти, Маркс насочва вниманието си към капиталистическия *начин на производство*, чиято структура предвижда двама основни участници: капиталист, притежаващ средствата за производство, и наеман работник, притежаващ единствено работната си сила и продаващ я на капиталиста срещу доход, чрез който живее.

Думата „пролетарий“ произлиза от латинската *proles*, означаваща „деца“ – в древния Рим пролетариите принадлежат към най-нисшата класа, лишена от всякаква собственост и разполагаща единствено с децата си. Наред с двамата основни участници в икономиката, съществува и трети: собственикът на природните ресурси, необходими за производството – *рентиерът*. Той не играе активна роля в производството, но си присвоява част от продукцията чрез рентата, която му се признава и заплаща от капиталиста. Според Маркс въпросът за собствеността върху средствата за производство е от основно значение, тъй като благодарение на нея на капиталиста се признава правото да задържа за себе си произведените продукти. Частната собственост върху средствата за производство и природните ресурси определя асиметрията на властта в основата на капиталистическата система. „В този смисъл комунистите могат да резюмират своята теория в един израз: премахване на частната собственост.“ (Маркс и Енгелс, 1957, с. 437)

Освен капиталистическия, Маркс разпознава четири други начина на производство, които са съществували и продължават да съществуват в съвременните общества. При два от тях – робството и феодализма – също съществува асиметрия на властта, както при капитализма – и при тях определена обществена група си присвоява продуктите на труда от групата на преките производители. Но съществуват и два начина на производство, при които няма асиметрия на властта.

Простото стоково производство се характеризира с това, че всеки производител е освен това и собственик на средствата за производство, които използва. Следователно всички произведени от самия него продукти остават в ръцете му и той може да ги разменя със стоките на другите производители. Благодарение на пазара всеки индивид се освобождава от ограниченията на солидарността и личната зависимост. Значи ли това, че чрез пазара човекът постига абсолютна свобода? Всеки член на меркантилното общество (т.е. общес-

тво, в което икономиката изцяло или предимно се базира на производството на стоки), за да оцелее, се нуждае всеки груг член в обществото (който също е „независим“) редовно да извършва производствена и обменна дейност. Зависимостта пак съществува, но вече не е лична. Превръща се в анонимна, безлична, всепроникваща и не по-малко желязна. Положението на всеки член на обществото става едновременно както по-свободно, така и по-несигурно. Лесно можем да видим, че абсолютната свобода за човешкото същество е една утопия – всеки един от нас е неминуемо и здраво свързан с всички останали членове на обществото. Възможно е обаче да се постигне някаква относителна свобода, въпросът е как. Според Маркс би трябвало да я търсим не толкова в начина на *разпределение* на богатата, колкото в определен начин на тяхното *производство*, освободен от асиметриите на властта. При простото стоково производство няма такава асиметрия благодарение на собствеността на производителя върху средствата за производство. Днес можем да видим множество примери на просто стоково производство – от отделните занаятчии, до лекарите, адвокатите, работещите на свободна практика. Всеки един от тях разполага със средствата си за производство и разменя продуктите си на пазара. Този начин на производство, позволяващ по-голяма лична свобода, е един от най-желаните в днешното общество – попитайте младите какво искат от бъдещето и ще ви отговорят, че мечтаят да работят за себе си. Проблемът е, че с развитието на разделението на труда*, водещо до увеличение на продуктивността, простото стоково производство не може да се разгърне в широк мащаб и да остане „просто“. Производството еволюира и хората започват да си разпределят задачите, работейки съвместно със средствата на труда на тяхно разположение. Това сътрудничество е самата

* Тук имам предвид Адам Смит и описаното от него разделение на труда по отделни отрасли, предприятия и вътре в самите предприятия. В производствения процес задачите се разпределят в отделни механични действия и по този начин се увеличава специализацията и продуктивността на предприятие

същност на капиталистическата система, базираща се върху социализираните производителни сили* – производството в предприятието е плод на колективния труд на работниците. Тези социализирани производителни сили противоречат на частническите производствени отношения.

...съвкупността от тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка, и на която отговарят определени форми на общественото съзнание.

... на определен етап от развитието си, материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения, или – което е само юридически израз на същото – с отношенията на собственост. [...] От форми на развитие на производителните сили, тези отношения се превръщат в окови. Тогава настъпва епохата на социална революция. С изменение на икономическата основа, се извършва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. (Маркс, 1964, с. 8)

При последния описан от Маркс начин на производство се разрешава точно това противоречие: когато трудът е колективен, за да се избегнат *асиметриите на властта*, собствеността върху средствата за производство също трябва да бъде колективна. Този начин на производство Маркс определя като *социалистически или комунистически*, и е присъщ на кооперативите. Всички работници в кооперативите са същевременно собственици на предприятието и съвместно решават какво да произвеждат, как да го произвеждат и как да използват печалбите. По този начин автоматично се премахва едно важно последствие от капиталистическата организация на работния процес: разделението между ръчния и

* Производителните сили включват три елемента: 1) Работещите индивиди, представляващи работната сила; 2) Средствата за производство, тоест техника и машини; 3) Научните и технически познания.

интелектуалния труд. Кооперативните работници извършват не само механичния труд, но също така и идейния и управленския. Понеже при такава организация собствеността, а с нея и властта, принадлежи на самите работници, не е учудващо, че другата най-предпочитана от работещите хора форма на фирмена организация е точно кооперативът.

Пазарът

Капитализмът се превръща в основен враг, когато пазарната размяна от начин на разпределение на продуктите и услугите, се превърне в насилствено определящ принцип на всички обществени отношения.

Преве (2013)

Икономическите отношения засягат както процеса на *производство*, така и процеса на *разпределение*. Обществата се различават не само според доминиращия производствен процес, но и според възприетия от тях начин на разпределение на продуктите. Противно на това, което днес често ни се повтаря, в човешката история пазарът е не първият, а последният възникнал метод за разпределение. Идеята, че пазарът е „природно присъщ“ начин на разпределение означава, че дори и неолитният човек се е снабдявал с продуктите, нужни за оцеляването му, като си е разменял притежаваните от него неща със своите близки в групата. Тази идея е изказана за първи път от Адам Смит: „Склонността да обменя, заменя и разменя един предмет срещу друг е обща за всички хора и не се среща при никоя друга животинска раса.“ (Smith, 1776, с. 18; превод на автора)

Смит е вярвал, че тази природна човешка склонност към размяна е възможно да бъде доказана чрез изследване на племената в Новия свят. Обаче всички антропологични изследвания

през последните 250 години показват, че не е открито нито едно „бартерно общество“*. Пазарът се ражда чак след като обществото признава на индивида правото на собственост, развило се с появата на цивилизацията. Той е неразривно свързан с парите – във всяко общество, където разпределението се извършва чрез размяна на стоки, една от тези стоки бива възприета като „всеобщ еквивалент“ и се използва за улеснение на размяната.

Позитивната страна на пазара е освобождението на индивидите от лична обвързаност, тъй като личните отношения се преобразуват в пазарни. Но пазарът притежава и негативна страна, описана още от Аристотел чрез следните думи: „Техните потребности са безкрайни и въпреки, че могат да се задоволят с нормални печалби, правят така, че да печелят неограничено; ето защо цялата раса на продавачите, на търговците, на хотелиерите, има лоша репутация и заслужава да бъде упрекувана.“**

Какво по-точно критикува Аристотел? Докато пазарната размяна от една страна се осъществява с цел да се получат стоки с различна потребителна стойност, от друга страна някои от участниците на пазара закупуват стоки не с цел да ги използват, а с цел да увеличат количеството пари, с което разполагат. В първия случай един продукт се разменя с друг или директно, или чрез използването на всеобщия еквивалент (парите) по формулата Стока-Пари-Стока. Във втория случай процесът на размяна започва с определено количество пари П, с което се закупува стока С, която след това се разменя за по-голямо количество пари П'. При процеса П-С-П' изглежда, че парите „раждат пари“. Целта на търговеца е да увеличи началното количество пари, тоест да получи печалба. Става дума за описанието на думата „капитал“ (в този случай тър-

* В първи епизод на документалната поредица на телевизия ARTE' Капитализъм (октомври 2014 г.) са показани свидетелствата по темата на няколко видни антрополози.

** Аристотел, цитиран от Масимо Вентури Феруоло в *Аристотел и хрематистиката*. Историята на един проблем и неговите корени, 1983 г., с. 39. Преводът на цитата е мой.
http://www.studiumanistici.unimi.it/files/_ITA_/Filarete/103.pdf

говски) и точно капиталът бива така жестоко критикуван не само от Аристотел, но и от всички мислители от раждането на античната цивилизация, през феодализма, та чак до зората на капитализма. Гражданите на Древна Гърция са считали за непочтена всяка професия, създаваща капитал, и затова всички такива дейности са се извършвали само от чужденци.

Заедно с търговския капитал се ражда и носещият лихви капитал, но все още сме много далече от появата на индустриалния капитал, възникнал през XVI век и довел до ключова промяна в меркантилната (пазарната) система. *Ако дотогава „стоките трябва непрестанно да бъдат хвърляни в нея (в циркулацията) отвън, като дърва в огъня“* (Маркс 1857-1859, с. 14), появата на капиталистическия начин на производство превръща пазарната система в **самоподдържаща се**.

Тъй като всяко действие в системата използва посредничеството на пазара, на стоките не се гледа според това, което са, тоест според тяхната потребителна стойност, а според това, което струват – разменната им стойност. Така отношенията между хората придобиват типичните характеристики на предметите – „овещняват“ се, а отношенията между предметите придобиват типичните характеристики на отношенията между хора – „фетишизират“ се. Въпреки явното овещняване на хората и на човешките взаимоотношения, и днес водещите икономисти продължават да виждат в пазара единствено неговото освобождаващо качество. Стъпили на това убеждение, не забелязват очевидната асиметрия на властта в капиталистическия начин на производство. Трудовият договор между наемния работник и капиталиста за тях представлява свободна размяна между двама участници, възползващи се от равнопоставеността си на пазара. Ето защо водещите икономисти не изследват тъмната страна на капитализма – начина на производство, който и до днес остава забулен от *идеологическия и непроблематичен* термин „пазарна икономика“.

Капитализмът отвъд капитализма

Маркс никога не е описвал конкретно бъдещото общество на свобода, равенство и братство, което е и причина за горещи спорове сред марксистите. Откриваме един от малкото намеци за бъдещото общество в прочутия пасаж от неговата **Критика на Готската програма**:

При една по-висша фаза на комунистическото общество, когато изчезне заробващото подчиняване на човека под властта на разделението на труда, а с това изчезне и противоположността между умствения и физическия труд; когато трудът престане да бъде само средство за живот, а сам стане първа жизнена необходимост; когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили, и всички източници на обществено богатство потекат като пълноводен поток – едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще напише върху своето знаме: „Всеки според способностите си, на всекиго според нуждите“. (Маркс, 1949, с. 22 – 23)

Следователно можем да обобщим, че според Маркс в комунистическото общество 1) Не съществува пазар; 2) Не съществува частна собственост; 3) Не съществуват асиметрии на властта в предприятията.

В статията си **Отвъд капитализма** италианският икономист Николо Беланка (2008) предлага да въздействаме точно върху тези фундаментални аспекти на капитализма, изреждайки три основни цели: създаване на „пазар без капитал“, на „капитал без собственик“ и на „предприятия без собственик“. Целта на тези промени не е изоставянето на капитализма, за да влезем в нещо различно, а търсенето на поне частично решение на проблемите с нарастващото неравенство и асиметриите на властта в обществото.

Първата цел, **„пазар без капитал“**, означава пазарът да се използва единствено като инструмент за разпределение. Парите трябва да циркулират по схемата Стока-Пари-Стока и да бъде елиминиран процесът Пари-Стока-Пари'. Идеята е по този начин пазарът да се запази като „освобождаващ“ от обвързващите лични отношения, като същевременно се премахне втората му негативна характеристика – овежняването на социалните взаимоотношения и фетишизма към стоките. Става дума за изграждане на „пазарна икономика без пазарно общество“*. Днес сме свидетели на множество социални опити в тази насока: известен пример са потребителските кооперативи, влизащи в директен контакт с производителите, като така премахват търговците от разпределителната верига.

По темата за „пазарната икономика без пазарно общество“ и все по-често срещаното убеждение, че подобна комбинация е възможна, ще дам пример с България. Преди либерализацията на пазара и появата на първите частни търговци, може да се каже, че в България съществуваше „пазарна икономика без пазарно общество“. До 1990 г. както производството, така и търговията бяха почти изцяло в ръцете на държавата. Пазарът служеше като прост инструмент за разпределение на продукцията на държавните предприятия и не се създаваше търговски капитал. Но тази ситуация доведе ли до премахването на фетишизма към стоките и на овежняването на човешките взаимоотношения? Всеки, живял по онова време, би могъл да разкаже, че тези два феномена са били по-живи от всякога. Ширеше се както завист към притежаваните от другите продукти, така и амбиция за все повече притежания. Дали това се дължеше на запазването на пазара, макар и само като средство за разпределение, а не на създаването на търговски капитал, или на факта, че частната собственост тогава също се възприемаше като мерило за положителни индивидуални качества? Днес вече е невъзможно да се

* Определение на френския социолог Zaki Laïdi <http://www.larivistadelmanifesto.it/archivio/9/9A20000907.html>

направят качествени проучвания, способни да отговорят на този въпрос, но е важно да отбележим, че „пазарната икономика без пазарно общество“ не гарантира, че фетишизмът към стоките и овещняването на човешките отношения ще изчезнат, както се надяват нейните апологети.

Съществуването на пазара е неразривно свързано със съществуването на частната собственост – купувайки един продукт на пазара, частната собственост върху този продукт се прехвърля от продавача към купувача. Ето защо не съм много склонна да се съглася с мисълта на Костанцо Преве: „Смятам, че самият комунизъм, ако един ден изобщо настъпи, вместо да остане само една илюзия от XVIII и XIX век, ще притежава и търговски сектор, макар и ограничен, второстепенен и политически контролиран.“ (Preve, 2013) За да разрешим проблема с овещняването и фетишизма, дали всъщност нямаме нужда да разработим една изцяло нова идея за собствеността? Тук нямам предвид държавна собственост, а по-скоро една „не-собственост“ – действително споделяне, целящо използването на продуктите, а не тяхното притежание.

Относно втората цел, „**капитал без собственик**“, в своята статия Беланка описва три интересни идеи. Първата е участието на служителите в собствеността на предприятието чрез закупуване на част от акциите му с цел да се позволи по-голям контрол на работниците върху управлението на фирмата.

Втората идея е на американския икономист Джон Роймер*, който съветва да се раздели обращението на парите от обращението на капитала. Роймер предлага да се въведат два вида монета: едната (пари), да се използва за търговска размяна, а другата (нарича я *купони*) да се използва за размяната на квоти от собствеността върху фирмите. „Обращението на парите ще бъде по характер *no profit* (няма да позволява

*По-надолу в текста се описват идеите на Роймер, така както са представени при Беланка, 2013, с. 4 – Бел. ред.

печалба), тъй като участниците в нея, точно като организациите с нестопанска цел, ще бъдат задължени да разпределят печалбите, инвестирайки ги отново в предприятието.“ (Bellanca, 2013, с. 4; превод на автора) Очакваният резултат е да се избегне сумирането на асиметриите на властта от сферите на търговията и производството, ограничавайки по този начин безграничното натрупване на капитал.

Третата идея разглежда управлението на общите блага. През последните 30 години натискът на неолиберализма доведе до приватизацията на цели промишлени сектори и до концентрацията на голяма част от общите блага в ръцете на шера капиталисти. От друга страна, държавите често се оказват неспособни да поддържат ефективно функциониране на общото наследство, а плюс това често наблюдаваме как държавни служители, натоварени с управлението, ограбват общността безнаказано. В своята статия Беланка цитира идеята на Питър Барнс, който предлага създаването на *тръстове*, посветени на опазването на общите блага. Според визията на Барнс (Barnes, 2006), *тръстовете* са доверителни институции, длъжни да управляват общите блага в интерес на бъдещите поколения. Нека обаче дам за пример идеята му за *Sky trust*, сравнявайки я със съществуващия от 80-те години *Alaska Permanent Fund*. В идеята си за *Sky trust* Барнс предлага да продължим да използваме квотите за въглеродни емисии, оставяйки свободния пазар да определя цената им. Печалбите, получени от пазара, трябва да се разпределят между всички членове на обществото (печалбите, раздадени на гражданите през 2014 г. от *Alaska Permanent Fund*, са по 1884 долара на човек). Въпросът, който трябва да си зададем, е дали този начин на управление на общите блага, обвързан с пазара и котировките, е наистина способен да ограничи щетите върху околната среда? Оказва се, че подобно управление корумпира хората по такъв начин, че те стават склонни да позволят на корпорациите да унищожават природата. Резултатите от екологична гледна точка са ясни: Аляска е все по-замърсена,

но самите ѝ жители подкрепят замърсяването ѝ, тъй като получават част от печалбите на *Alaska Permanent Fund*.

Ако трябва да търсим нов начин за управление на общите блага, различен от одържавяването и приватизацията, считам, че трудовете на единствената жена, носителка на Нобелова награда за икономика, са от огромно значение. Изследванията на **Елинор Остром** показват, че самоуправлението, което е напълно различно от делегирането на тръстове, е не само възможно, но вероятно и единственият път, чрез който могат да се постигнат желаните резултати. Разбира се, не без известни затруднения.

Третата цел засяга **„предприятията без собственик“**. Смятам, че тази тема не се обсъжда достатъчно, въпреки неочаквано бързото ѝ развитие в последните години. В името на тази цел е възможно да се възприемат множество полит-икономически мерки. Става въпрос за промяна в начина на производство и преминаване към социализация на средствата за производство, премахваща асиметрията на властта в управлението на предприятията. Отново под „социализация“ нямам предвид одържавяване, а работническо самоуправление.

Според американския икономист Ричард Улф (Wolff, 2013) е необходимо собствеността върху предприятията да премине от ръцете на капиталистите в ръцете на работниците, организирани в самоуправляващи се кооперативи. В последните десетилетия се родиха множество движения в тази насока. Едно от най-важните е аржентинското движение „Фабрики без собственик“ (вж. Incalcaterra, 2004), което за няколко години доведе до над 300 окупирани работещи предприятия. За разлика от традиционните кооперативи, в които решенията се взимат от Борд на директорите, при този нов вид кооперативи управлението се извършва по демократичен начин от всички работници. Друг интересен пример е **Мондрагон Корпорейшън** – десетата най-голяма индустриална група в Испания. Днес в нея работят 74000 души, организирани в 257

кооператива.

Изправени пред икономическата криза, кооперативите се оказват по-издържливи от капиталистическите предприятия и демонстрират как капиталът би могъл да се управлява отлично от самите работници и успешно да запазва работните места, създавайки благополучие за цялото общество и опазвайки околната среда. Те са емпирични доказателства за онзи жив и работещ начин на производство, който съответства на основната идея на Маркс за комунизма и доказва неговата актуалност днес, в XXI век.

Библиография

Библиография

Актуалността на Маркс ↗

Bellanca, N. (2008). Il capitalismo e oltre: sull'attualità di Marx. *Critica Marxista Online*, (4), 69–77.

Bellanca, N. (2013). Un'utopia dualistica: come limitare l'accumulazione di capitale e il lavoro eteronomo (с 7). Представен на Tra natura e cultura: la teoria economica alla prova della crisi, Флоренция.

Barnes, P. (2006). *Capitalism 3.0: A Guide to Reclaiming the Commons* (1st ed). San Francisco, Berkeley: Berrett-Koehler Publishers.

Incalcaterra, D. (2004). FaSinPat – Fábrica Sin Patrón / ФАСИНПАТ – Фабрика без собственик. [док. филм] Изтеглен на 01 Юни 2018, от <http://www.dokumentalni.com/archives/1948>.

Preve, C. (2013, Август 4). La società di mercato. Изтеглен на 01 Юни 2018, от <https://www.facebook.com/costanzopreve/posts/10151566482716200>.

Smith, Ad. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*

Wolff, R. (2013). *Worker Coops and a New Strategy for Labor* / Работнически кооперативи и нова работническа стратегия. The Joseph S. Murphy Institute for Worker Education and Labor Studies, City University of New York. Изтеглен на 01 Юни 2018, от <http://www.dokumentalni.com/archives/3062>.

Енгелс, Ф., & Маркс, К. (1957). Манифест на комунистическата партия. В *Съчинения – Маркс, Енгелс*. Том 4. София: БКП.

Маркс, К. (1949). *Критика на Готската програма*. София: БКП.

Маркс, К. (1964). Към критика на политическата икономия. – Предговор. В *Съчинения – Маркс, Енгелс*. Том 1. София: БКП.

Маркс, К. (1983). Към критика на политическата икономия. София: Партиздат.

Маркс и ирландския въпрос ↗

Losurdo, D. (2016). *Class Struggle: A Political and Philosophical History*. New York: Palgrave Macmillan.

Маркс, К. (1950). *Капиталът, Том I*. Издателство на Българската Комунистическа Партия.

Карл Маркс в България ↗

Appel, H. (2004). Western Financial Institutions, Local Actors, and the Privatization Paradigm. *Problems of Post-Communism*, 51(5), 3–10.

Bohle, D., & Greskovits, B. (2012). *Capitalist diversity on Europe's periphery / Dorothee Bohle and Béla Greskovits*. Ithaca: Cornell University Press.

Bonefeld, W. (2001). The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution. *The Commoner*, 2.

De Angelis, M. (2001). Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's Enclosures. *The Commoner*, 22.

Harvey, D. (2017). *Marx, capital and the madness of economic reason / David Harvey*. London: Profile Books.

Harvey, D. (2003). The Fetish of Technology: Causes and Consequences. *Macalester International*, 13, 29.